

Қазақ халқының ерте замандардан атадан балаға берілген халықтық гидротехникалық білімдер жүйесі «құдықшылық» деп аталған кәсіп түрін қалыптастырды. Далалық қуаң өңірлерде қазақтар арасында құдықшылар мен сушылардың беделі жоғары болды. Топырағына, судың көлеміне, су көзінің таяздан және тереңнен шығатынына байланысты құдық қазудың өзіндік әртүрлі әдіс-тәсілдері пайда болды.

Тәттігүл ҚАРТАЕВА,
этнограф-ғалым

көкбұта құдық, сексеуіл құдық, жыңғыл құдық, қыш құдық, т.б.

Суының дәміне қарай: ақсу (тұнық, тұшы, дәмді судың көне атауы) тұшы, алғау, алғаулы, ашы, ашылау, кермек, бал құдық.

Суының көлеміне қарай: суы мол, суы аз: суы мол құдықтардың — ақшелек, сүтті, сулы құдық сияқты түрлері болды.

Суының тартылып, қолданыстан шығуына қарай: құр құдық, құрланған құдық деп бөлінді.

Құдықтың барлық түрінің суы мөлдір, тұнық, таза болады. Суының алғау болуы шеген материалымен байланысты емес, жер асты су жолдарындағы судың құрамымен байланысты. Ертеде алғау суды ауызсуға пайдаланар алдында кенеп сүзгімен өткізген

Құдықтардың тереңдігі жер асты грунт (еспе) суларының жолдарымен, су қабатының деңгейімен, ал құдық ернеуінің кен немесе тар болуы топырақ құрамы, топырақ түрімен (құмды, сазды, тасты, қиыршық тасты т.б.) байланысты.

Пайдаланатын мерзіміне қарай құдықтардың тұрақты, уақытша түрлері қалыптасты. Тұрақты құдықтар көш, керуен жолдарында, уақытша құдықтар мерзімдік қоныстарда қазылады. Тұрақты құдықтардың 4-5 метрге дейін таяз, 4-тен 10 метрге дейін орташа тереңдіктегі, 10 метрден асатын терең түрлері болды. Тұрақты құдықтардың барлық түрінің қабырғасы шегенделеді. Қабырғасы бекітілгендіктен ұзақ жылдар қызмет етеді. Олар — қабырғалары өсімдік түрлерімен, тас түрлерімен шегенделген құдықтар немесе құдық шегенің табиғи тасты қабат ауыстыратын құдықтар.

Уақытша құдықтар таяз қазылып, керек емес кезінде көміліп отырған. Уақытша құдықтарға орпа, танқы, айбарқұдық, қарқұдық, құмқұдық, мұз суағтар жатты. Уақытша құдықтарды қыстау, көктеу, жайлау, күздеу сияқты мерзімдік қоныстарда отырғанда пайдаланған. Қазіргі таңда құдықтардың бұл түрлерінің барлығы қолданыстан шыққан.

Тереңдігіне қарай: терең, таяз; Терең құдықтардың — шыңырау, тас құдық, әйкел құдық, құрдым құдық; таяз құдықтардың — шеген (тас, тал, дүзген, жыңғыл, сексеуіл т.б.), еспе, орпа, танқы, айбарқұдық, құмқұдық, ілме құдық, ойма құдық;

Құрылыс материалына қарай: тас құдық, тал құдық, дүзген құдық,

Құдық қабырғасын өру, қалау, қиоластыру, сұрыптау әдісімен бекітілген құдықтардың жалпы атауы — шеген құдық/шегенді құдық. Құдық қабырғасын шегендеуге жергілікті жердегі материал қолданылып, оны игерудің өзіндік әдісі мен халықтық білімі қалыптасты.

Шеген материалына Қызылқұмда — сексеуіл, торанғыл, Сырдарияның

Талбұрау жасап шегендеуге алатын шілік. БҚО., Хан Ордасы.

ҚҰДЫҚ

Тал құдыққа талбұрау шегендеу үшін шабылатын тал шыбық. БҚО., Хан Ордасы.

Шегеннің барлық түрінің қызметі бір, құдық қабырғасын құмның опырылып құлауынан қорғайды, қабырғасын бекітеді, су көзі мен жер асты су жолындағы табиғи сүзгінің рөлін атқарады. Табиғи сүзгі топырақты ұстап, таза суды өткізіп қана қоймай, судың мол қорын береді. Құдық шегеніне суда шірімейтін өсімдік түрін қолданғанмен, дүзген, көкбұта, тал шегендерді 60-80-100 жылда бір рет ауыстырып отырады. Себебі өсімдіктің бұл түрімен топырағы суусылдақ жердің құдықтары шегенделгендіктен, жылдар бойына топырақ қысып, тал шегені бірте-бірте майысады, ал дүзген мен көкбұта уақыты жеткенде отырып, тығыздығы табиғи сүзгіге кедергі жасайды.

Шегенің ауыстыру үшін суын сарқып төгіп тастап, құдық түбіндегі

төменгі ағысы бойында — күйдірілген қыш, Арқадан әкелінген емен, Батыс Қазақстанның Нарын құмдарында — тал, шілік, қарағай, Батыс Қазақстанның Жанақала өңірінде — жыңғыл, Аралдың солтүстігінде — дүзген, көкбұта, солтүстік шығысында — тас, Арал мен Каспий аралығындағы аймақта да — тас қолданған.

топырағының бір қабатын алады. Құдық тазалау үшін шеген материалын алдын-ала дайындап, бірнеше жігіт асарлап тез арада қайта өріп, қалап шығады. Себебі құдықтағы су көзі тез өніп, шеген салуға кедергі жасайды. Таспен, қышпен, қарағай, еменмен шегенделген құдықтардың шегені мықты болғандықтан, бұл құдықтардың шегені ауыстырылмайды, тек құдықтың түбін (ұлтанын), суын тазалап отырады. Ертеде мерзімдік қоныстардағы құдықтардың, қонысқа келгенде суын сарқып төгіп тастап, жаңадан өнген таза суын ішкен. Себебі құдықтан су

Тал бұрау немесе тал бума дайындау әдісі. БҚО, Хан Ордасы.

білінбейді. Қазіргі кезде су тереңдеп кеткендіктен, тал бұрау салу көп талды шабуы қажет етеді, әрі тал бұрауды құм қысып, ұзақ жылдарға шыдатпайды. Оның үстіне тал мен шілік ағашы қазіргі таңда қорғалатын өсімдік болғандықтан, жаңадан тал құдық шегендеу қолданыстан шығып келеді.

Тал шеген.

XX ғасырдың соңына дейін Нарын құмдарында су 70-80 см-ден 1-1,5 м тереңдіктен шыққан. Әсіресе жиде өскен жердің суы ерекше дәмді болған. Қазғанда түбінен шыққан суды қамыс түтігімен, құм сусылдап көміп қалғанша ішкен екен. Қазіргі таңда су тереңдігі 2-4 метрге дейін түскенімен, судың тұщылығы сақталған.

Тал құдықтардың ернеуі құдық қабырғасымен бірге бұрау салу арқылы өріліп шығарылады. Мысалы, тал шеген бумасын дөңгелете салып құдық қабырғасынан жоғары қарай жерден 80 см – 1 м биіктікке дейін көтере береді. Құдық ернеуіне айнала жерден ағаш қазақтар қағылып, бетіне ағаш тақтайдан қақпақ орнатылады. Тал ернеу мен ағаш қақпақ құдық ішінде таза ауа айналымын қамтамасыз етеді.

КӨРСЕҢ, ШЕГЕНДЕ

кейді одан да көп болуы мүмкін. Екі үш адам қолымен бір бағытқа қарай ширатып бұрай отырып, шіліктің немесе жас талдың жас шыбығымен әр жерінен буады. Кейінгі кезде дайын жіпті қолданып жүр. Мұны «тал бума» деп атайды. Тал, шіліктің судан дәмі

ұзақ уақыт тартылмай тұрып қалғанда су тұзданған. Құдық суын алған сайын орнына жаңа су өніп, тазарып отыраған.

Тал шеген

Дәстүрлі әдіспен құдық қазу жүйесінің сақталған аймағының бірі Бөкей Ордасы. Нарын құмдары ескені анық. Бөкей ордасы, Нарын құмдарында дәстүрлі құдықтың қабырғасын шегендеудің төрт түрі қалыптасқан: тал (шілік) буманы орай отырып, спираль түрінде өріп шығару; тал шыбықтарынан шарбақты құрсаулап жасап, төрт бұрыштап бекіту; құдықтың ернеуіне тал бума, түбіне ағаш тақтайдан төртбұрыштап сұрып салынған екі деңгейлі құдық; қарағай кесінділерімен сұрыптап, төрт бұрыштап немесе бес бұрыштап қалап шығару;

Хан Ордасы мен Нарын құмдарындағы елді мекендерде ертеде табиғи су көзін тек құдық сулары қамтамасыз еткен. Нарын құмдарында құм суындақ болғандықтан, құдық ауқымын, қабырғасын, яғни диаметрін кең, шамамен 4 метр етіп қазады. Қабырғасын тар етіп қазса, топырақ суылдап, қазынды қайта көміліп қалады. Құм қабаты алынған соң, сазды қабат шығады. Құдық ішіне жігіттер кезектесіп түсіп күрекпен құмды сыртқа атқылап, ал құдық сыртындағы жігіттер құдық ернеуін салмақпен жапырып кетпес үшін сол құмды жан-жағына жайып тұрады. Су көзі шығып өне бастаған уақытта шегеннің негізгі қабатын орнатып алып, шеген ішінен үнгіп қазады. Лайлы қайыр суды шелекке салып сыртыңа жігіттерге төгуге беріп тұрады. Құдық табанын тазалаған

Талмен шегенделген құдықтың ернеуі.

сайын шегенін аяқпен таптап отырғызып, тал шегенем немесе тал қабықпен құрсаулап бекітеді.

Шегендеу үшін талдың шыбықтарын июге, бума жасауға қолайлы болу үшін жас шыбықтап тұрған кезінде шабады. Ал шілік шыбықтары иілгіш, өте жұмсақ келеді, бір жерде шоғырланып өседі. Тал бұрау үшін шыбықты ұзақ кептірмей, жұмсақ күйінде дайындайды.

Тал шыбығы болсын, шілік шыбығы болсын, тігінен, бір-біріне жалғай ішіне кіріктіріп тастай береді де, диаметрі 15-20 см болғанша толтырады. Бума ұзындығы 30-50 метр,

Талмен шегенделген құдықтың ернеуі.